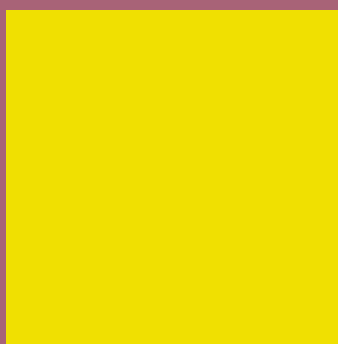

2

DE ONTMOETING MET SACRALE/
HEILIGE TEKSTEN:
GEWELDDADIGE TEKSTEN

GEWELDDADIGE TEKSTEN

2.1 LEERDOELSTELLINGEN & THEOLOGISCH KADER

2.1.1 LEERDOELSTELLINGEN

In de Heilige boeken van verschillende religieuze tradities vinden we teksten met verhalen waarin God of de godenwereld geweld gebruikt tegen mensen. In de traditie van de Orthodoxe Kerk komen zulke teksten zelfs met regelmaat voor in het Oude Testament en gedurende eeuwen heeft men binnen onze traditie pogingen ondernomen om zulke teksten te duiden. Onze doelstelling in dit project is de leerlingen in contact te brengen met deze teksten zodat ze kunnen ontdekken hoe de Kerk en haar gemeenschap ermee omgaat. We willen de leerlingen ook doorheen de interpretaties en evaluaties van deze teksten leiden, en bijkomend de betekenis van deze Bijbelse verhalen tonen voor het hedendaagse leven.

Foto: © Bits and Splits / Adobe Stock

1.1.1 Leerdoelstellingen.

De hoofddoelstelling is om de leerlingen bekend te maken met voorvallen van geweld in de Heilige teksten van de Orthodoxe Traditie, om hen te helpen deze gebeurtenissen te interpreteren en het belang ervan te vatten voor onze tijd.

1.1.2 Specifieke leerdoelen voor de leerlingen tijdens het project.

De leerlingen ...

- verkennen een Bijbels verhaal waarin 'heilig geweld' voorkomt.
- benaderen een specifieke Bijbelse tekst waarin geweld voorkomt en interpreteren deze tekst vanuit een traditioneel Orthodox Christelijk perspectief.
- leren een onderscheid maken tussen de historische elementen van het Bijbels verhaal en de theologische waarheden die de tekst bevat.
- zien in dat bijbelauteurs gewelddadige passages inlassen om hun verhaal vorm te geven vanuit bepaalde imperatieven opgelegd door een historische context op het moment van schrijven.
- zoeken het Godsbeeld uit het Nieuwe Testament waarbij God een Vader is die iedere mens liefheeft, ook zijn vijanden.
- begrijpen het effect dat voorkomt uit een Bijbelse tekst met gewelddadige inhoud op ons eigen gedrag naar onze medemens.
- leren door een kritische benadering van de teksten, vijandige vooroordelen naar de 'andere' als zijnde een bedreiging of een vijand om te vormen.
- nemen de houding en het gedrag aan van actieve en democratische burgers, die zich verzetten tegen iedere vorm van geweld.

1.1.3 Beoogde leerdoelstellingen als resultaat van het volledige leerproces.

De leerlingen ...

- zijn in staat om Bijbelse verhalen die elementen van 'heilig geweld' bevatten kritisch te interpreteren.
- begrijpen specifiek taalgebruik van Bijbelse schrijvers.
- kunnen foutieve en stereotype opvattingen gebaseerd op een letterlijke interpretatie van Bijbelse teksten, in het bijzonder teksten die elementen van 'heilige geweld' bevatten, herzien.
- kunnen gevallen van hedendaags geweld duiden volgens de Christelijke traditie van interpretatie.

2.1.1 THEOLOGISCHE VEREISTEN

Theologische achtergrond over het onderwerp

Zoals vermeld in de leerdoelstellingen moeten we de leerlingen begeleiden in hun realisatie dat bij het benaderen van Bijbelse verhalen een onderscheid gemaakt moet worden tussen een bepaalde verhalende vorm specifiek gebonden aan een historische context en de tijdloze en steeds hedendaagse theologische betekenis van het verhaal zelf. Dat is waarom in de orthodoxe traditie van interpretatie, van de tijd van de grote Kerkvaders tot heden, de draagwijdte van teksten niet samenvalt met de letterlijke betekenis van de Bijbel.

Deze benadering van een Bijbelse tekst, en in ons geval het Bijbels verhaal van de doortocht door de Rode Zee, is van groot belang en betekenis voor de leerling aangezien deze vorm van interpretatie bijdraagt tot de ontwikkeling van kritisch en creatief denken. Op deze manier komt de Bijbelse tekst onze leerlingen op een realistische manier ‘tegenmoet’ waarbij ze zelf de tekst existentieel benaderen en niet theoretisch of abstract. Als een goede basis voor de theologische benadering van ons lesonderwerp, geven we onderstaande teksten mee. Het zijn uittreksels uit relevante literatuur over het onderwerp.

Theologische documentatie

Als een verslag van ervaringen is de Bijbel geen didactisch moraliserend boek, maar eerder een verteller van geschiedenis. Het is een geschiedschrijving die niet de bedoeling heeft een gedetailleerde beschrijving te geven van gebeurtenissen uit het verleden van de menselijke samenleving, en evenmin wil het een objectief verslag zijn van de politieke en militaire geschiedenis van Israël. Bijbelse schrijvers verwerkten materiaal uit hun eigen voorafgaande mondelinge traditie. Ze gingen daarbij niet te werk als geschiedkundigen – zoals we vandaag de dag het werk van geschiedkundigen begrijpen – maar ze verhielden zich met hun eigen historische realiteit als theologen. Bijgevolg is de vertelling ook niet bedoeld als ‘historische informatie’ – in een hedendaags opzicht – maar articuleren deze verhalen eeuwige theologische waarheden. Het zijn waarheden die van belang blijven zolang er mensen op aarde zullen zijn. Voor een hedendaags lezer van deze teksten is de hoofdvraag of deze zaken werkelijk zo gebeurd zijn als beschreven staat: welke condities hebben tot een bepaald resultaat geleid of in welke volgorde gebeurden de feiten en hoe lang duurden ze? Voor de Bijbelse auteurs waren zulke details, die van groot belang zijn voor een geschiedkundige, in feite niet van toepassing. Ze waren geïnteresseerd in het eindresultaat en meer in het bijzonder in de theologische betekenis voor de huidige en toekomstige relatie tussen God en zijn volk. Zo kunnen ze hetzelfde verhaal gemakkelijk twee keer vertellen waarbij ze de feiten uit twee volledig verschillende standpunten weergeven, zonder zich de moeite te getroosten de verschillen tussen de verhalen te overbruggen.

Zonder twijfel veroorzaakt de idee dat God zelf de vernietiging eist van de inwoners van een veroverd gebied – waarbij kinderen niet gespaard blijven – een afkeer bij de moderne lezer en blijkbaar waren zulke gevoelens niet vreemd aan toehoorders in de oudheid. Door zulke weerzinwekkende beschrijvingen probeerden de Bijbelse schrijvers aan te tonen dat er geen ruimte is voor twijfel over het niet-bestaan van heidense goden en de almacht van de ene en enige God.

(M. Konstantinou, *The Old Testament: Deciphering the universal human heritage*, Athens: Armos, 2008, pp. 66-67, 78, vrije vertaling)

Het begin van het Boek verhaalt over het ontstaan van de wereld (Genesis), dan volgt de ontmoeting met de Enige God (Exodus), en daarna zijn er de beproevingen van het uitgekozen volk, hun verdriet en hun overwinningen. Het boek dat het vaakst uitgegeven, gelezen en gepolijst is, ons MetaBoek, krijgt zijn uitstraling doordat het een bron is van zowel informatie als geloof, van de geschiedschrijving van het volk Gods én van het Woord van God. Het heeft een dubbele waarde: horizontaal (als de kroniek van een bepaalde geschiedenis) en verticaal (als de onthulling van een bovennatuurlijk plan). Aan de ene kant vinden we een epische vertelling van de reisroute en vorming van een volk, een pittoresk verhaal, aan de andere kant worden een aantal specifieke gebeurtenissen op een universeel niveau gebracht die nu deel uit maken van het gebed van velen. Twee verhalen voor de prijs van één, waarbij het profane en sacrale verhaal elkaar ondersteunen. Maar naar mate dat de elementen dieper onderzocht worden, weekt het theologische los van het historische. De creatieve waarde van de fantastische elementen en de efficiëntie van de symbolen krijgen hierdoor een meerwaarde. De Bijbel is niet 'onwaar' – enkel vanuit het standpunt van een historicistische illusie. De Bijbel brengt verandering.

(Régis Debray: God. An itinerary (trns J. Mehlman), London & New York: Verso, 2004, pp.26-27, vrije vertaling)

We komen nu bij de passage van de doortocht door de Rode Zee door de Joden. We begrijpen waarom Mozes als leider van (voormalige) slaven zijn volk niet naar het Noorden leidt waar de grenzen door het Egyptische leger bewaakt worden. Maar hij leidt hen naar het noordoosten, naar de Suez, de woestijn, doorheen gebieden die soms droog stonden en dan weer overstromden. Uiteindelijk zouden ze proberen om Kanaän via het oosten te bereiken. De term 'de Rode Zee' is een foute interpretatie van de vertalers van de Septuagint. In de Hebreeuwse tekst vinden we "Yam Suph" of de rietzee, die zich bij de delta van de Nijl bevindt, meer bepaald nabij de stad Goshen waar vele van de Joodse slaven leefden.

De Rode Zee is, zoals we kunnen zien op een kaart, erg ver van de plek waar de gebeurtenissen uit Exodus plaatsvonden. De oudste bronnen, de Jahwist (900 voor Christus) en de Elohist (850 voor Christus) verhalen eveneens een oorlog van Jahwe tegen de farao. Het water splitste in twee en het Joodse volk ging er door, maar toen het leger van de farao de oversteek waagde, vloeide het water terug en ze verdronken. Of in een andere versie: God treft de Egyptenaren met verschrikking en zij vallen in de zee en verdronken. De Bron van de Priester spreekt van een wonderbaarlijk laag tij waarbij de Joden oversteken en een plots hoog tij wanneer de Egyptenaren een poging doen om over te steken. De vroegst overgeleverde tekst waarin de overwinning van Jahwe staat, is die van het overwinningslied van Myriam en Israël in Exodus 15:1. Dit is een heroïsch overwinningslied dat veel ouder is dan de rest van de tekst in Exodus. Het doet denken aan de lofzang van de vrouwen wanneer David de Filistijnen overwint (1 Koningen 18:1-2), Balaams zegen over Israël (Num. 24) en de zegen van het volk door Mozes (Deut. 32-33)

Dit wonder van de doortocht door de Joodse reizigers en de rampspoed over de Egyptenaren was de officiële overgang van slavernij naar Israël als een historisch volk onder de bescherming van Jahwe, en in die zin wordt het beschouwd als het beginpunt van de Joodse godsdienst en de Joodse nationale eenheid. Volgens Martin Noth zijn de gebeurtenissen bij deze zee zo uniek en buitengewoon dat ze de kern werden van het oorspronkelijke geloof van Israël. Ze zijn het begin van de geschiedenis van Israël en van Gods handelen ten gunste van Israël.

Wanneer het Joodse volk doorheen haar geschiedenis de diepte van haar relatie met God wilde uitdrukken, verwijst zij naar dit verhaal van Exodus. De grote Profeet van de ballingschap, de zogenaamde Deutero-Jesaja (Je. 40-45) beschrijft de bevrijding van het volk uit de Babylonische ballingschap als een nieuwe Exodus. En ook in het Nieuwe Testament ziet Jezus Zijn dood en opstanding in Jeruzalem als 'zijn Exodus die in Jeruzalem in vervulling moest gaan' (Ik 9:31) Apostel Paulus spreekt ook over het beeld van Exodus en de weg van Gods volk doorheen de woestijn in zijn beeldspraak over de weg die de Kerk zal afleggen tot de Wederkomst (1 Kor 10: 1-13).

(S. Agourides, History of the religion of Israel, Athens: Ellinika Gramata, 1995, pp.58-59, vrije vertaling)

Van alle grote werken van God is Exodus één van de belangrijkste. Het is duidelijk een mysterie van bevrijding. Het is slechts een van de dimensies van Pasen. [...] Het mysterie van God als bevrijder van gevangenen komt op verschillende momenten van de heilsgeschiedenis tot uiting, zoals een geluid dat weerklinkt in een weerkaatsende echo. [...] Het volk van Israël liet de tirannie van Egypte achter zich weggeleid door een vuurzuil. De farao en zijn wagenmenners zetten de achtervolging in. En het volk kwam aan de zee. De weg was afgesneden. Ze zijn veroordeeld tot vernietiging of tot een tweede periode van slavernij. Ze zijn als een leger dat vastzit op het strand, op het moment dat ze gevangen genomen zullen worden of volledig van de kaart worden geveegd. Het is belangrijk te onderlijnen dat de situatie uitzichtloos is. Hierin komt de diepe betekenis van dit verhaal tot uiting. Inderdaad, op het moment dat ze zichzelf niet konden redden, doet God hetgeen voor de mensen onmogelijk is. [...] Wanneer ze bij zonsopgang, na een wonderbaarlijke en tragische nacht, de lijken van de Egyptenaren op het strand zien liggen, zingen Mozes en de kinderen van Israël prompt de Hymne van Exodus. Miriam, de profetes, de zuster van Aaron, neemt een tamboerijn in de hand en al de vrouwen volgen haar dansend met tamboerijnen. Miriam antwoordt aan de kinderen van Israël: "Laten we zingen tot de Heer, want heerlijk wordt Hij verheerlijkt, Hij stortte zowel de paarden als hun ridders in de zee." Hier op de oevers van de Rode Zee wordt het allereerste Pesach bevestigd. Dom Winzen merkt op dat "op dat moment de Goddelijke Liturgie ontstond". Want dit is inderdaad een Liturgie. Het koor van de vrouwen dat afwisselend met het mannenkoor de verzen zingt. We zingen deze hymne nog steeds tijdens de paaswake. Doorheen de heilsgeschiedenis weerklinkt met ieder Pasen de hymne van Miriam.

(Jean Daniélou, Essai sur le mystère de l'histoire, Volos: Volos Academy Publications, 2014, pp.240-241, vrije vertaling)

De Openbaring van God aan de mensheid is progressief. Ze ontwikkelt zich. Beetje bij beetje onthult God meer en meer van de waarheid, afhankelijk van hoeveel het volk het kon aanvoelen en aannemen. En zo wordt de gehele mensheid opgevoed door Israël. (Gal 3:24) ... Een kind van vier bijvoorbeeld, heeft een absolute nood te voelen dat zijn vader hem van iedere uitwendige bedreiging zal beschermen. Hij vraagt voor de bescherming van de vader tegen de bedreiging zonder zich af te vragen of zijn buur, vriend of zelfs broer hierdoor nadeel ondervindt. Zo kunnen we ook kijken naar de eerste periode in de relatie tussen God en Israël: Israël is als een kind dat bescherming zoekt van zijn Almachtige vader. Maar doorheen de eeuwen voedt God de Vader de Israëlieten op door steeds meer te onthullen. Op deze manier kunnen we begrijpen dat iedere keer wanneer Israël God ziet als 'exclusief van hen', 'vijandig tegenover anderen', 'streng' en rechtvaardig wrekend', het volk zich als een kind tot God verhoudt. Het zit in een kinderfase. Mensen, door hun zwakheid, projecteren hun eigen behoeften op hun relatie met God, met zoals een kind dit doet met zijn ouders. (1 kor 13:11)

(Ol. Grizopoulou – P. Kazlari, Old Testament, The prehistory of Christianity, Class A Religious Education (Teacher's book), Athens: O.E.D.V., undated, pp. 52-53, vrije vertaling)

2.2 VIDEO ALS UITGANGSPUNT

In dit deel bekijken de leerlingen een video en beantwoorden ze de vragenlijst voor de eerste keer. Op die manier krijgen ze een eerste indruk en beeld van het plot van de video en de inhoud.

Figuur 2.1
Het beeldfragment

2.2.1 KORTE INHOUD VAN HET PLOT VAN DE VIDEO

De hoofdpersonages van de video zijn twee tieners op een Grieks eiland. Ze zijn op een afgelegen stuk aan de kust en spreken over vluchtelingen die hun eiland hebben overspoeld. Ze bespreken de vraag of vluchtelingen gevaarlijk zouden zijn en ze denken na of het feit dat vele vluchtelingen verdrinken tijdens hun oversteek naar de Griekse eilanden de wil van God zou zijn of niet. De discussie voert hen naar het verhaal van het verdrinken van de Egyptenaren in het boek Exodus. Wat is dan de wil van God? Zijn de vluchtelingen gevaarlijk omdat ze een ander geloof hebben of uit een ander land komen? Misschien wil God opnieuw Zijn macht laten zien, net zoals in het verhaal van de Hebreëen die de Rode Zee oversteken? Een van de jongeren heeft een religieuze houding in het debat, de andere stelt zijn argumenten in vraag. Terwijl ze verder praten, wordt het nacht en het weer slaat om. Plots zien de jongens een boot op de grote golven in de zee. In de boot zitten vluchtelingen die om hulp roepen. Hoe zullen de jongeren reageren? Na kort overleg besluiten de jongens om de vluchtelingen zelf te gaan helpen aan gezien hulp gaan zoeken te veel tijd zou kosten. Met veel moeite slagen ze erin om de boot op de rotsen te krijgen en de vluchtelingen aan land te brengen. Bij hun thuiskomst vertelt een van de jongens (de gelovige) het verhaal aan zijn moeder. De moeder prijst de heldhaftigheid van de jongen en ze geeft een nieuwe uitleg aan het gebeuren waarbij ze spreekt over geweld dat geïnspireerd is door godsdienst/geloof en de wil van God. De volgende dag gaan de jongens langs bij de vluchtelingen die hen bedanken en hen zien als gestuurd door Gods Voorzienigheid. Het geredde meisje geeft een flesje met jasmijnparfum als geschenk aan één van de jongens.

2.2.2 VRAGENLIJST BEGRIJPEND KIJKEN.

Instructies: Na het kijken van de video worden de leerlingen uitgenodigd om individueel de volgende lijst met meerkeuzevragen te beantwoorden. Het doel van deze vragen is de leerkracht een beeld te geven in welke mate de leerlingen de inhoud van de video begrepen hebben en hun visie op de relatie tussen geweld en godsdienst/geloof. Dezelfde vragenlijst zullen de leerlingen opnieuw individueel moeten invullen aan het einde van de lessen om na te gaan in welke mate hun begrip en mening veranderd zijn. Daarom worden er op deze plaats in het leerproces geen oplossingen aangegeven. Dit gebeurt pas aan het einde van de lessen.

Beantwoord volgende vragen op basis van de video die je hebt gezien.

1. *Waarom wilden de jongeren de vluchtelingen eerst niet helpen?*
 - a. Ze hadden een ontmoeting met vrienden en wilden geen tijd verliezen.
 - b. Ze geloofden dat vluchtelingen een gevaar zijn voor hun eigen land.
 - c. Het werd donker en ze moesten naar huis gaan.
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord

5. *Over welk volk gaat het in het Bijbelse verhaal Exodus?*
 - a. Grieken en Syriërs
 - b. Egyptenaren en Grieken
 - c. Egyptenaren en Joden
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord

3. *Welke zee wordt er in het Bijbelse verhaal overgestoken door het vervolgte volk zodat ze gered waren?*
 - a. De Egeïsche Zee
 - b. De Rode Zee
 - c. De Middellandse Zee
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord

4. *Waarom wordt God in het Bijbelse verhaal voorgesteld als gewelddadig en wraakzuchtig?*
- a. Omdat de gelovigen op deze manier hun vertrouwen in de enige God en Redder van de mensheid uitdrukken
 - b. Omdat God gewelddadig is en hen straft die Zijn wil niet doen.
 - c. Omdat God rechtvaardig is en Zijn rechtvaardigheid soms alleen door geweld kan worden afgedwongen.
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord
5. *Voor Christenen is God Diegene Die*
- a. van alle mannen en vrouwen houdt ongeacht hun afkomst, geloof of sociale status.
 - b. enkel van hen houdt die in Hem geloven.
 - c. als een vader hen straft die Zijn kinderen - dit zijn de gelovigen – kwaad doen en hierbij ook geweld kan gebruiken.
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord

2.2.3 **DISCUSSIETHEMA'S**

- Deze video vormt voor de leerlingen de inleiding voor de lessen rond "Heilige teksten ontmoeten: teksten over geweld". Na de video is er ruimte voor volgende discussiepunten:
- a. Waarom wordt God in de Bijbel voorgesteld als iemand die gewelddadig optreedt?
 - b. Misschien willen deze heilige teksten dat we nog iets anders begrijpen, een diepere betekenis, zoals bijvoorbeeld in het verhaal van Exodus...
 - c. Welke ingesteldheden moeten we in het oog houden wanneer we teksten van de Bijbel lezen?

2.3 WAT MOET IK WETEN OM DIT BIJBELVERHAAL TE BESTUDEREN

Instructies: *In dit deel van de lesopbouw krijgen de leerlingen informatie die hen zal helpen bij het bestuderen en verwerken van het Bijbelverhaal. Terwijl de leerlingen aandachtig luisteren, volgen ze mee op de kaart (zie 4.3) en in het schema waarin de belangrijkste personen, gebeurtenissen en data staan opgesomd.*

2.3.1 HISTORISCHE EN SOCIALE CONTEXT

 Het verhaal van de doortocht van de Rode Zee vinden we in het boek Exodus in het Oude Testament. In dit boek staan gebeurtenissen die plaatsvonden in de 13de eeuw voor Christus. Het boek laat Gods ingrijpen in de geschiedenis zien waarbij Hij de Israëlieten van de Egyptenaren heeft bevrijd en Hij het volk Israël naar Kanaän leidt. De Israëlieten leefden van 1600 tot 1200 voor Christus in Egypte, ongeveer een 400 jaar. Toen Ramses II de Farao van Egypte werd (1290-1224 voor Christus), nam hij strikte maatregelen tegen de Israëlieten. Hij deed dit uit vrees dat dit volk een alliantie zou vormen met andere volkeren uit de woestijn en tegen hem in opstand zou komen. Een van de maatregelen was het doden van alle mannelijke Joodse kinderen om zo hun aantal in te perken. Mozes werd in deze periode geboren en werd op wonderbaarlijke wijze gered van de dood. Hij werd door God uitgekozen om de Israëlieten te bevrijden en hen naar het land van Kanaän te brengen.

 De Israëlieten volgden op hun reis naar het Beloofde Land, Kanaän niet de kortere route langs de zee. Maar om de Egyptische grenswachters te ontwijken, liepen ze naar het zuiden naar de Rode Zee. Merneptah was intussen farao geworden (1224-1204 voor Christus) na Ramses II. Merneptah vervolgde de Israëlieten met een leger tot aan de zee, maar hij kon hen niet tegenhouden omdat God het water liet splitsen en een doorgang door de zee voorzag. Het volk van Israël trok door het droge pad door de zee, zo kwam het in de woestijn terecht en werd het gered. Ter herinnering van deze belangrijke gebeurtenis vieren de Israëlieten (Joden) zelfs vandaag nog het 'Pesach' (= de doortocht) omdat de doortocht door de Rode Zee de overgang was van de slavernij in Egypte naar de vrijheid.

 Op hun tocht door de woestijn sluit God een verdrag met Zijn volk. We noemen dit verdrag ook een Testament. Met het verdrag belooft God dat Hij voor het volk zal zorgen, hen verdedigen, ondersteunen, sterken en leiden. Het volk belooft met Hem in relatie te treden, te vertrouwen, Hem te erkennen als Enige en Almachtige.

2.3.2 BELANGRIJKSTE PERSONEN.

Persoon	Gebeurtenis	Datum
Ramses II	Egyptische farao die strenge maatregelen nam tegen de Israëlieten uit vrees dat ze een alliantie zouden vormen met andere woestijnvolkeren en tegen Egypte in opstand zouden komen.	1290–1224 voor Christus
Mozes	Leider van de Israëlieten die hen naar de bevrijding van de Egyptenaren leidde.	1393–1273 voor Christus
Merneptah	Egyptische farao - zoon en opvolger van Ramses II – die de Israëlieten met zijn leger tot aan de zee achtervolgde maar die hen niet kon tegenhouden te ontsnappen.	1224–1204 voor Christus

Figuur 2.2
 Ivan Aivazovsky: Passage van de Joden door de Rode Zee, 1891
 Bron: Wikimedia
 Commons: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aivazovsky_Passage_of_the_Jews_through_the_Red_Sea.jpg

2.3.3 LANDKAART

Figuur 2.3
Kaart met de mars van
de Israëlieten die Egypte
ontvluchtten
door Vaso Gogou

2.4 DE DOORTOCHT DOOR DE RODE ZEE

Instructies: *In dit deel van de cursus benaderen de leerkracht en leerlingen de gewelddadige en bevooroordeelde houding van God doorheen de vertelling uit het Oude Testament van de doortocht door de Rode Zee. Ze proberen de redenen voor deze houding te doorgronden. Parallel hiermee lichten ze de dramatische wendingen uit het verhaal evenals de mogelijke hyperbolen en onnauwkeurigheden waarbij ze deze toetsen aan historische feiten en de theologische doelstellingen van het verhaal.*

De volgende Bijbelpassage wordt best door de leerkracht zelf voorgelezen

2.4.1 TEKST UIT HET OUDE TESTAMENT (EXODUS 14: 1-31 - WILLIBRORDVERTALING 1995)

De heer sprak tot Mozes: ²Zeg de Israëlieten dat zij omkeren en hun kamp opslaan voor Pi-Hachiroth, tussen Migdol en de zee. Voor Baäl-Sefon moet u aan de zee uw kamp opslaan. ³Dan zal de farao denken: 'Ze zijn verdwaald. Ze kunnen niet verder nu ze bij de woestijn zijn gekomen.' ⁴Ik zal ervoor zorgen dat de farao zó koppig zal zijn, dat hij hen zal achtervolgen. Dan zal Ik aan de farao en aan zijn hele leger laten zien hoe machtig Ik ben. De Egyptenaren zullen toegeven dat Ik de Heer ben.' Ze deden wat de Heer gezegd had. [...] ¹⁰Toen de farao naderde, zagen de Israëlieten ineens dat de Egyptenaren hen achterna gekomen waren. Hevige angst maakte zich van hen meester en zij riepen luid tot de heer. [...] ¹³Mozes antwoordde het volk: 'Vrees niet en blijf volhouden: dan zult u zien hoe de heer u vandaag nog zal redden. Want vandaag ziet u de Egyptenaren nog, daarna zult u ze niet meer zien, nooit meer!' ¹⁴De heer zal voor u strijden; zelf hoeft u geen vinger uit te steken.' ¹⁵Toen sprak de heer tot Mozes: [...] Beveel de Israëlieten verder te trekken. ¹⁶Uzelf moet uw hand opheffen, uw staf uitstrekken over de zee en haar in tweeën splijten. Dan kunnen de Israëlieten over de droge bodem door de zee trekken. ¹⁷Ik ga de Egyptenaren halsstarrig maken, zodat zij hen achterna gaan. En dan zal Ik mijn heerlijkheid bewijzen ten koste van de farao en heel zijn legermacht, zijn wagens en zijn wagenmenners. ¹⁸De Egyptenaren zullen weten dat Ik de heer ben, als Ik mijn heerlijkheid bewijs ten koste van de farao[...] ²¹Toen strekte Mozes zijn hand uit over de zee en de heer liet die hele nacht door een sterke oostenwind de zee terugwijken. Hij maakte van de zee droog land en de wateren splitsten. ²²Zo trokken de Israëlieten over de droge bodem de zee door, terwijl de wateren links en rechts van hen een wand vormden. ²³De Egyptenaren zetten de achtervolging in; alle paarden van de farao, zijn wagens en zijn wagenmenners gingen achter de Israëlieten aan de zee in. ²⁴Toen het ochtend werd, keek de Heer vanuit de wolk die aan één kant van vuur leek, naar het leger van de Egyptenaren. Hij bracht hen in verwarring en ze raakten in paniek. ²⁵Hij liet de wielen van de wagens wegglijden in de modder. Daardoor kwamen ze maar met moeite vooruit. Toen zeiden de Egyptenaren: "Vlucht! Want de Heer strijdt aan de kant van de Israëlieten! Hij strijdt tegen ons!" ²⁶Toen sprak de heer tot Mozes: 'Strek uw hand uit over de zee, dan zal het water terugstromen over de Egyptenaren, hun wagens en hun wagenmenners.' ²⁷Mozes strekte zijn hand uit over de zee, en toen het licht begon te worden vloede de zee naar haar gewone plaats terug. En omdat de Egyptenaren er tegenin vluchtten dreef de heer hen midden in de zee. ²⁸Het water dat terugvloede overspoelde de wagens en de wagenmenners, heel de strijdmacht van de farao die de Israëlieten op de bodem van de zee achterna was gegaan. Er bleef er niet één gespaard. ²⁹De Israëlieten trokken over de droge bodem van de zee, terwijl de wateren links en rechts van hen een wand vormden. ³⁰Zo redde de heer op deze dag Israël uit de greep van Egypte; Israël zag de Egyptenaren dood op de kust liggen. ³¹Toen Israël het machtige optreden van de heer tegen Egypte gezien had, kreeg het volk ontzag voor de heer; zij stelden vertrouwen in de heer en in Mozes, zijn dienaar.

2.4.2 OEFENINGEN

Instructies: In de volgende oefeningen verwerken de leerlingen de Bijbelse tekst. Ze identificeren woorden en passages die God voorstellen als een God die handelt met geweld. Vervolgens onderzoeken ze waarom de Bijbelse schrijver God als gewelddadig en wraakzuchtig voorstelt. De leerkracht moedigt de leerlingen aan hun eigen mening vrij uit te drukken en steunt de mening van iedere leerling onpartijdig.

Alle oefeningen gebeuren in klasverband, waar mogelijk in kleine groepjes.

Oefening 1

Met welk adjectief zou jij de God omschrijven die je in de tekst hebt ontmoet?

Almachtig		Bevooroordeeld		Wraakzuchtig	
Boos		Gewelddadig		Vergevend	
Kwaadaardig		Goedaardig		Hardvochtig	
Beschermer		Helper		Straffend	
Tussen beide komend		Wonderwerkend		Medelijdend	
Rechtvaardig		Redder		Bevrijdend	

Oefening 2

Zoek en onderlijn in het Bijbelfragment uitdrukkingen die Gods toorn tegenover de Egyptenaren weergeeft.

Oefening 3

Zoek en onderlijn in dezelfde tekst zinnen die de redenen voor Gods gewelddadig optreden weergeven.

Instructies: In de volgende oefeningen proberen de leerlingen de historische context van de Bijbelse tekst te begrijpen en de betekenis die erin werd gelegd door de laatste bewerkers van de tekst. (zie ook de tekstfragmenten hierboven van M. Konstantinou and R. Debray).

Speurtocht naar de diepere betekenis van de tekst.

Het Bijbels verhaal dat we gelezen hebben, beschrijft een God die geweld gebruikt tegen mensen. Laten we het volgende tekstfragment samen lezen en proberen te begrijpen waarom de Bijbelse schrijver God op deze manier voorstelt. Zit er in de tekst een diepere betekenis?

God als wreker

De verhalen over de gebeurtenissen in het Oude Testament werden gedurende eeuwen mondeling doorverteld voordat ze werden opgeschreven. Deze mondelinge tradities bevatten heel wat uitdrukkingen van emotie en spanning die vaak overdreven zijn. Wanneer we deze teksten vandaag lezen moeten we een onderscheid maken tussen deze uitdrukkingen en historische informatie. Ons doel is niet te weten wat er toen zwart op wit gebeurd is, maar te begrijpen welke betekenis deze verhalen hadden in het leven van de mensen die ze eeuwen later hebben opgeschreven. Deze mensen hadden de bedoeling hun geloof in de ene en enige God uit te drukken. Deze Ene was, wanneer nodig, altijd aanwezig en heeft hen van onheil, kwaad en dood gered. Deze mensen waren er diep van overtuigd dat ze onmogelijk alleen konden standhouden in de beschreven dramatische en moeilijke omstandigheden. Dit betekent niet dat God kinderen of vijanden gedood heeft – zoals geloofd wordt door hen die Oude Testament letterlijk nemen. [...] Maar het drukt het diepe geloof uit van deze mensen dat in deze strijd hun leven en rechten door God beschermd werden. Dit standpunt maakt van geschiedenis 'heilsgeschiedenis'. Dat betekent dat men de Goddelijke Voorzienigheid herkent in omstandigheden waar het leven bewaard en beschermd wordt en men zo ontsnapt aan het gevaar van vernietiging. En deze God-redder van het leven is diegene die men vertrouwt.

(Ol. Grizopoulou & P. Kazlari, Old Testament, The prehistory of Christianity, Class A Religious Education (Teacher's book), Athens: O.E.D.V., undated, p.58, vrije vertaling)

Probeer de volgende vragen te beantwoorden wanneer je weet dat historische feiten van het Oude Testament eeuwen na de feitelijke gebeurtenissen werden opgeschreven door de Bijbelse schrijvers.

Tot op welk niveau zijn deze gebeurtenissen nauwkeurig beschreven?

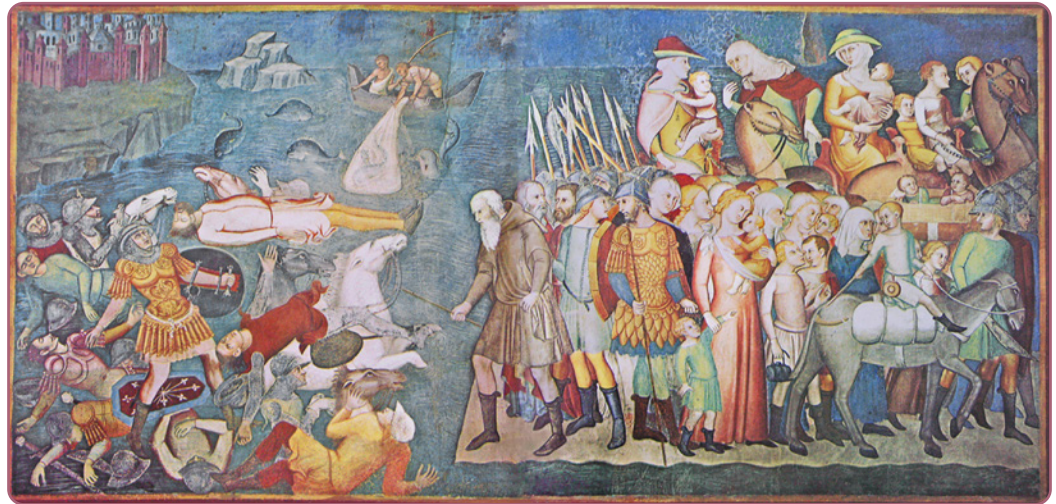
Zijn ze overdreven omdat ze feitelijk een ander doel hebben?

Wat is dan de bedoeling van zo een schrijven?

Antwoordsuggestie

Deze gebeurtenissen zijn niet beschreven zoals ze werkelijk plaatsvonden. Het is dus geen getrouwe historische vertelling omdat het verhaal eeuwenlang mondeling werd doorverteld voordat het werd opgeschreven. Zo een mondelinge vertelling was typisch doorspekt met uitdrukkingen van sterke emotie en aangedikt met overdrijvingen.

Wanneer we dus Bijbelse verhalen bestuderen, moeten we de historische gebeurtenissen onderscheiden van de manier waarop ze beschreven zijn. Het is belangrijk de overdrijvingen goed te herkennen. Deze hyperbool zoals God die de vijand vernietigt, toont het belang en de betekenis die de mensen aan de gebeurtenis wilden geven. Hun bedoeling was hun geloof in een ene en enige God uit te drukken die alom aanwezig is en die hen van onheil, kwaad en de dood heeft gered. Op die manier wilden ze hun diepe geloof uitdrukken dat God hen beschermt in hun overlevingsstrijd door zijn Voorzienigheid te erkennen.

Figuur 2.4
Bartolo di Fredi, De
oversteek van de Rode
Zee, Collegiale kerk van
San Gemignano, Italië,
1356
Bron: Wikimedia
Commons: [https://
he.wikibron.org/wiki/
בְּרִיַה:SG_OT_304_
Crossing_the_Red_Sea.
JPG](https://he.wikibron.org/wiki/בְּרִיַה:SG_OT_304_Crossing_the_Red_Sea.JPG).

2.5 VERKEND, ONDERZOCHT EN GELEERD.

Instructies: *Het deeltje 'Verkend, onderzocht en geleerd' is een samenvatting van wat er in klasverband werd verkend. Deze samenvatting geeft de leerlingen een overzicht van de hoofdpunten en geeft de kans om het leerproces te evalueren (evaluatiepunt) We evalueren de verwachte leerdoelen, geven feedback over hoe de leerlingen vooruit zijn gegaan en corrigeren eventuele misverstanden.*

Gebaseerd op de onderstaande tekst kan de leerkracht leervragen opstellen voor de klas om zo te evalueren hoe de nieuwe inzichten zich bij de leerlingen ontwikkelen bv. 'Wat is de relatie tussen historische en theologische waarheid?', 'Wat is de bedoeling van de Bijbelse schrijvers in de tekstfragmenten die we vandaag besproken hebben?' enz.

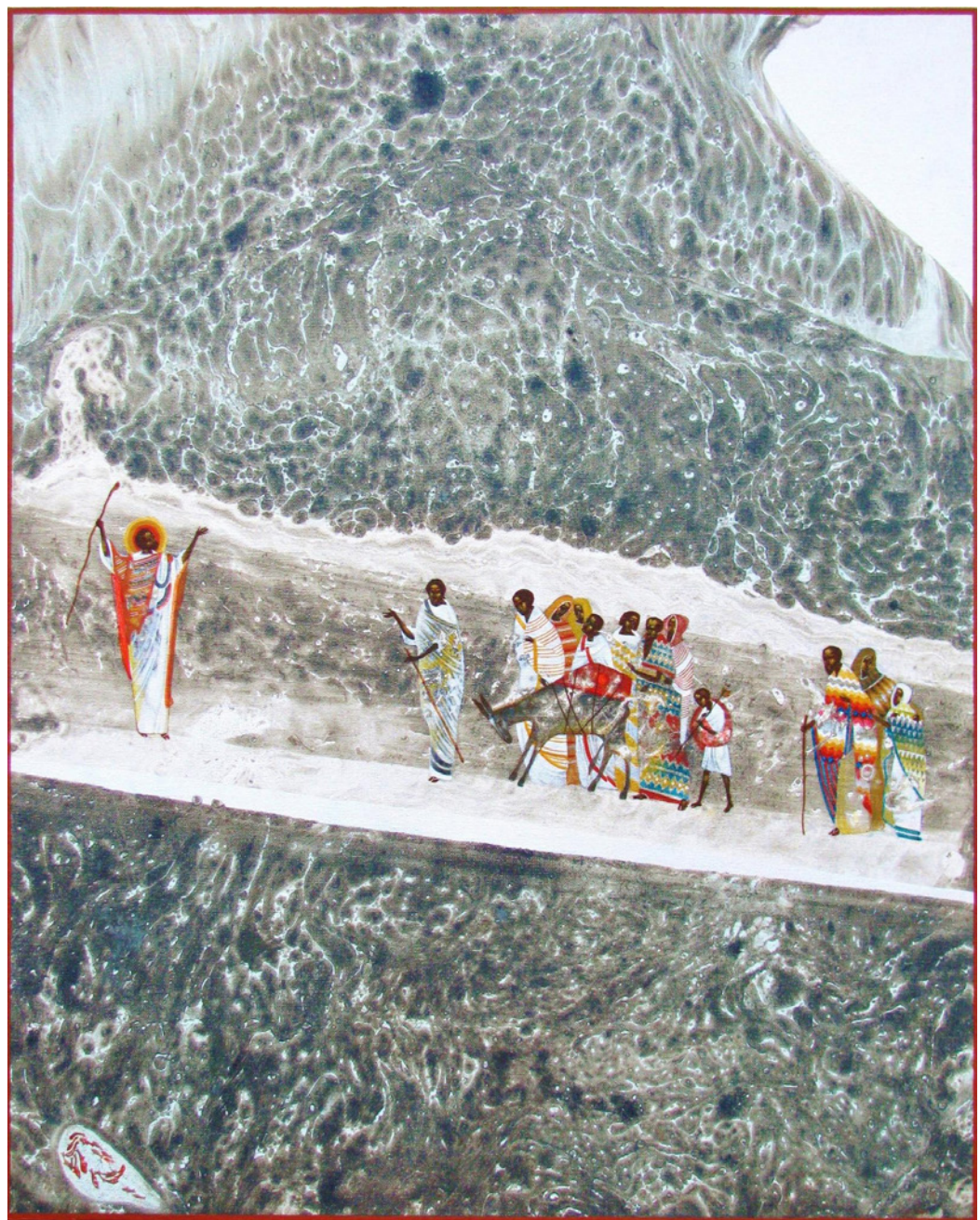
Het verhaal van de doortocht door de Rode Zee uit het Oude Testament (Exodus 14:1-31) bevat taferelen van geweld. Het is geweld dat God gebruikt tegen de Egyptenaren, waarbij Hij hen van de aardbodem wegvaagt en zo het volk van Israël redt van zijn achtervolgers. Wanneer we dit verhaal **letterlijk** nemen, vertelt het over een God die één bepaald volk begunstigt en geweld gebruikt tegen een ander volk en vernietiging brengt.

De kern van het verhaal vond plaats in historische gebeurtenissen in de 13de eeuw voor Christus, maar de tekst zelf werd pas veel later opgeschreven, namelijk in de 6de en 5de eeuw voor Christus. De bedoeling van de tekst op te schrijven was niet om deze gebeurtenissen – die generaties lang mondeling generaties lang waren doorverteld - historisch te gaan vastleggen of onderzoeken. We bedoelen dan met 'historisch vastleggen' een zeer juiste en objectieve weergave van een gebeuren in de modern zin van het woord,. Maar het opschrijven wijst op een aanvoelen van de schrijvers dat deze verhalen een diepe betekenis hadden voor hun volk in die tijd. Mensen uit deze tijd – 5de en 6de eeuw voor Christus - maakten al deel uit van een goed ontwikkelde samenleving, ze leefden in steden en de levensomstandigheden waren erg verschillend van deze uit het verhaal. Daarom nemen we aan dat deze Bijbelse referenties ons geen exacte historische informatie aanbieden in de modern zin van het woord maar eeuwige theologische waarheden willen onthullen die waar blijven zolang er mensen op aarde zullen zijn.

De Bijbelse auteurs wilden de Ene, Enige en Almachtige God sterk grafisch weergeven zodat er geen twijfel meer zou zijn bij de lezer. Deze Ene, Almachtige God stond in scherp contrast met de zwakheid en zelfs de onechtheid van de heidense goden uit die tijd.

De bedoeling van de schrijvers was dus het unieke karakter van hun God naar voren te brengen als almachtige beschermer en bevrijder. Iedere keer wanneer men zich in moeilijke of dramatische omstandigheden bevond, was Hij aanwezig en redde Hij hen van ieder kwaad. Hun diepe overtuiging is dat ze deze ontberingen niet zonder hulp kunnen doorstaan maar dat God hen door zijn reddende tussenkomst beschermt in hun rechtvaardige strijd.

Wanneer we het verhaal van de doortocht door de Rode Zee en andere verhalen uit het Oude Testament op deze manier benaderen, kunnen we ook het belang van deze verhalen begrijpen voor onze tijd. We maken een onderscheid tussen de 'heilsgeschiedenis' die we in deze teksten vinden en eerder 'objectieve geschiedenis' die feiten beschrijft.

Figuur 2.5
Ivanka Demchuk, de Doortocht door de Rode Zee. https://www.etsy.com/listing/563765092/crossing-the-red-sea-original-print-on?ref=landingpage_similar_listing_top-2&pro=1&frs=1

2.6 HET BEELD VAN DE WARE GOD

Instructies: Door de onderstaande vragen te beantwoorden, uitgaand van de video en de tekst van het Oude Testament, onderzoeken de leerlingen het beeld van God de Vader als een God van liefde voor alle mensen.

Deze liefde wist angst voor en onzekerheid naar de Andere, de vreemdeling en zelfs de vijand, uit. In de video blijft dit beeld van God de Vader de gedachtewereld van de jongeren sturen, en hun handelingen tonen dat ze hun oorspronkelijke angst en onzekerheden tegenover de vreemde hebben overwonnen.

2.6.1 OEFENING 1

Wie zou ik mijn God willen zijn?

Schrijf woorden op die spontaan in je opkomen en probeer een beschrijving te geven van deze God.

2.6.2 OEFENING 2

In de video is er het fragment waar Yiorgos met zijn moeder praat over het redden van de vluchtelingen. Hij vraagt: "Mam, denk je dat God kwaad kan doen?" waarop zij antwoordt: 'Aangezien we Hem Vader noemen, kan ik me niet voorstellen dat Hij Zijn kinderen zou schaden.'

Wat betekent de uitspraak 'God is de Vader' voor een Christen? Wat zou het kunnen betekenen?

Op zoek naar een antwoord kan deze tekst uit het Nieuwe Testament ons helpen:

Jezus zegt 'Jullie hebben gehoord dat er gezegd is: U zult uw naaste liefhebben en uw vijand haten. Maar Ik zeg jullie: heb je vijanden lief en bid voor wie je vervolgen, dan zullen jullie kinderen worden van je Vader in de hemel, want die laat zijn zon opgaan over slechten en goeden, en Hij laat het regenen over rechtvaardigen en onrechtvaardigen.' (Mt. 5:43-45 – Willibrordvertaling 1995)

2.6.3 OEFENING 3

Bekijk ook volgende fragment uit het Nieuwe Testament:

Ik (= Jezus) zeg jullie: vraag en jullie zal gegeven worden, zoek en je zult vinden, klop en er zal voor je worden opengedaan. Want ieder die vraagt, krijgt; wie zoekt, vindt; en voor wie klopt, zal worden opengedaan. Welke vader onder jullie zal zijn kind, als het om een vis vraagt, in plaats daarvan een slang geven? Of een schorpioen, als het om een ei vraagt? Als jullie dus, slecht als je bent, het goede weten te geven aan je kinderen, hoeveel te meer zal dan de hemelse Vader de heilige Geest geven aan degenen die Hem erom vragen.' (Lk. 11:9-13 – Willibrordvertaling 1995)

God is de Vader voor alle mensen. Waarom hebben we dan, wanneer we ons bedreigd voelen door een vreemde of door het onbekende God, een sterke God nodig die ons beschermd en die hetgeen vernietigd wat ons bedreigt? Wanneer we bang zijn, wordt ons beeld van God maar ook het beeld van onze medemensen, beïnvloed door onze eigen onzekerheid. Hoe kunnen we dan omgaan met onze angst voor vreemden? Onderstreep in het volgende fragment de sleutelwoorden die een antwoord bieden op deze vraag. Verklaar ook je keuze.

2.6.4 CONCLUSIE

Laten we terugdenken aan hetgeen we in de video hebben gezien: Yiorgos deelt de vrees van zijn vader voor de zogezegd 'gevaarlijke' vluchtelingen en denk daarbij aan het verhaal uit het Oude Testament. Aan het einde van het verhaal zien we hoe het contact en ontmoeting met de vluchtelingen de vrees doet verdwijnen en hoe er een gevoel van vriendschap en bekendheid groeit tussen de jonge mensen.

Antwoord : sleutelwoorden zijn "contact" en "ontmoeting"

Volgens de Christelijke traditie is God ...

... de Vader die van alle mensen houdt zonder uitzondering of onderscheid. God De Vader, die Zelf Liefde is, roept ons op om te houden van al onze medemensen, en zelfs van onze vijanden, indien we werkelijk Zijn kinderen willen zijn.

2.7 FEEDBACK OVER VRAGENLIJST

Instructies: De eerste vragenlijst wordt opnieuw aan de leerlingen voorgelegd om zo een uiteindelijke evaluatie van het leerproces te doen. Doordat de leerlingen zelf hun tweede antwoorden vergelijken met hun eerste wordt ook duidelijk hoe ze zelf veranderd zijn in hun mening. De juiste antwoorden zijn: 1B, 2C, 3B, 4A, 5A.

Beantwoord volgende vragen na ons klasgesprek. Vergelijk je antwoorden met dezelfde vragenlijst hierboven.

1. *Waarom wilden de jongeren de vluchtelingen eerst niet helpen?*
 - a. Ze hadden een ontmoeting met vrienden en wilden geen tijd verliezen.
 - b. Ze geloofden dat vluchtelingen een gevaar zijn voor hun eigen land.
 - c. Het werd donker en ze moesten naar huis gaan.
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord

2. *Over welk volk gaat het in het Bijbelse verhaal Exodus?*
 - a. Grieken en Syriërs
 - b. Egyptenaren en Grieken
 - c. Egyptenaren en Joden
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord

3. *Welke zee wordt er in het Bijbelse verhaal overgestoken door het vervolgte volk zodat ze gered waren?*
 - a. De Egeïsche Zee
 - b. De Rode Zee
 - c. De Middellandse Zee
 - d. Ik weet het niet/ geen antwoord

4. *Waarom wordt God in het Bijbelse verhaal voorgesteld als gewelddadig en wraakzuchtig?*

- a. Omdat de gelovigen op deze manier hun vertrouwen in de enige God en Redder van de mensheid uitdrukken.
- b. Omdat God gewelddadig is en hen straft die Zijn wil niet doen.
- c. Omdat God rechtvaardig is en Zijn rechtvaardigheid soms alleen door geweld kan worden afgedwongen.
- d. Ik weet het niet/ geen antwoord

5. *Voor Christenen is God Diegene Die*

- a. van alle mannen en vrouwen houdt ongeacht hun afkomst, geloof of sociale status.
- b. enkel van hen houdt die in Hem geloven.
- c. als een vader hen straft die Zijn kinderen - dit zijn de gelovigen – kwaad doen en hierbij ook geweld kan gebruiken.
- d. Ik weet het niet/ geen antwoord

2.8 AANVULLENDE OPDRACHTEN: MATERIAAL OM HET THEMA DIEPER TE BESPREKEN

Om de bespreking in het tweede deel van deze lessenreeks uit te diepen, stellen we het gebruik van enkele kunstuitingen voor. Kunst is uitermate geschikt om het creatieve en kritische denkvermogen van de leerlingen te stimuleren. We maken gebruik van een schilderij en een lied.

2.8.1 WANNEER EEN SCHILDERIJ ONS IETS LEERT OVER GOD: EEN THEOLOGISCHE BESPREKING VAN EEN KUNSTWERK.

Het schilderij van Marc Chagall “De oversteek van de Rode Zee” is gekozen omdat de schilder een theologische opening creëert door het perspectief van God op te nemen zoals gepresenteerd in het Nieuwe Testament; een God die niet alleen het gebruik van geweld vermijdt, maar ook gewelddadig wordt behandeld en aanvaardt dat hij wordt opgeofferd uit liefde voor de mens. We zijn dus van mening dat het belangrijkste kenmerk van dit werk de opname van de gekruisigde Jezus is, en stellen voor om de betekenis van deze opname in de klas te bespreken. Dit aspect van Chagalls werk benadrukt de geleidelijke voortgang van de openbaring van God die begint met de eerste boeken van het Oude Testament en culmineert in de persoon van Jezus Christus in het Nieuwe Testament.

Het werk is hier te vinden: https://3.bp.blogspot.com/-o05XXbSK1r0/WbgtkzEU6EI/AAAAAAAAAB9I/eZ1oukmffld4nADyMafrwNhB8WXkTnqACLcBGAs/s1600/crossing_the_red_sea_chagall.jpg.

Verkennen van een schilderij van Mark Chagall

Kijk naar het schilderij van Mark Chagall

- a. Schrijf de antwoorden op de volgende vragen op voor jezelf:

Welke elementen uit het verhaal van de Doortocht door de Rode Zee zien we in het schilderij?

Welke vragen komen bij je op wanneer je dit schilderij bekijkt? (min 2)

Wat zou je nog verder willen verkennen in het schilderij?

- b. Op de horizon in het schilderij zien we hoe Chagall de gekruisigde Christus heeft afgebeeld. Bespreek waarom de schilder dit gedaan heeft.

Antwoord voor B: Het beeld een God af die niet alleen geen geweld wil gebruiken maar Die zelf gewelddadig behandeld wordt en gekruisigd is in Zijn liefde voor de mensen.

Een bespreking van Mark Chagalls schilderij 'de Doortocht door de Rode Zee'.

Tussen 1955 en 1973 schiep Mark Chagall een aantal schilderijen over het onderwerp van de doortocht door de Rode Zee. Zoals in de meeste van zijn werken, gebruikt Chagall zijn eigen symbolen en zijn eigen visionaire stijl. Hiermee drukt hij universele waarheden uit door de realiteit van zijn afbeeldingen. We kunnen hier zien hoe hij de afgebeelde personages in een dramatische co-existentie (samenleven) plaatst, met behulp van sterke kleuren. In een zee geschilderd in een etherisch blauw, leidt de witte engel de Joden naar hun redding. Mozes in zijn felgele tuniek beveelt de zee de doorgang voor de Egyptenaren, afgebeeld in een rode kleur vol wanhoop, af te sluiten.

Het verhaal wordt aangevuld met secundaire thema's. Bemerkt de piepkleine engel die de tien geboden vasthoudt. Bovenaan het schilderij omlijsten twee afbeeldingen in de donkere lucht de reddende engel. Links lijkt koning David op zijn harp te spelen; op deze manier onthult de schilder de historische weg van het Joodse volk. Rechts worden we echter verrast met een afbeelding van de gekruisigde Jezus. Chagall slaagt er in dit werk in - net als in veel van zijn andere werken - om tegenstellingen op te nemen en kloven te overbruggen die al eeuwenlang bestaan tussen verschillende religies. Met de gekruisigde Jezus werpt hij een nieuw licht op het drama van degenen die de slavernij proberen te ontvluchten en die vol hoop door het lijden naar vrijheid willen wandelen. Volgens de orthodoxe Christelijke opvatting van dit werk staat de mens niet alleen op dit pad, want Jezus zelf lijdt met hem mee.

2.8.1 HET GEBED VAN EEN VLUCHTELING: EEN BESPREKING NAAR AANLEIDING VAN EEN LIED.

De eerste vraag in deze bespreking is bedoeld om de empathie van de student te versterken. Het is belangrijk om het juiste emotionele klimaat in de klas te creëren, zodat de leerlingen zich spontaan en vrij kunnen uiten. In de tweede vraag bekijken de groepen het gebed dat ze hebben geschreven. Ze worden uitgenodigd om de elementen te identificeren die hun compositie gemeen heeft met het lied, maar ook met de plot van de video.

Op deze manier wordt de bespreking van het onderwerp verrijkt met het stimuleren van zowel de emotie als het intellect. Tegelijkertijd wordt de evaluatie van de voortgang van het leerproces vergemakkelijkt, aangezien studenten worden aangemoedigd om kritisch te werk te gaan en, op basis van het lesmateriaal (bijbel, kunst, videoverhaal), verantwoordelijke burgers te worden tegen elke vorm van geweld.

Figuur 2.6
Nikolaos Gyzis, Greeks
fleeing the Destruction of
Psara, 1896-8
Source: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gysis_Nikolaos_After_the_destruction_of_Psara.jpg

Het gebed van een vluchteling

- Vluchtelingen staan op de kust van Turkije klaar om aan boord te gaan van bootjes die de mensenhandelaars hebben klaarstaan. Voor ze vertrekken, voelen ze de nood tot een gebed. Beeld je in dat je één van hen bent, wat zou je kunnen bidden/zeggen? Schrijf zelf een gebed/tekstje
- We luisteren naar het lied Exodus gezongen door Edith Piaf (<https://safeyoutube.net/w/45HE>). Kan je punten van overeenkomst opmerken tussen je eigen schrijfsel, dit lied en de video die we hebben gezien?

Exodus lied van E. Gold gezongen door Edith Piaf

Exodus (Edith Piaf)

Ze vertrokken in een winterzon
Ze gingen doorheen de zee rennen
Om de angst uit te wissen, om de angst te verpletteren
Dat het leven vastgenageld heeft in de grond van het hart

Ze vertrokken met geloof in de oogst
Uit het oude land van hun liedjes
Het hart zingt van hoop
Hart schreeuwt van hoop
Ze hebben het pad van hun herinnering hernomen

Ze hielden de tranen van de zee
Ze stortten zoveel gebeden uit
Verlos ons, onze broeders!
Verlos ons, onze broeders!
Dat hun broers hen naar het licht zouden trekken

Ze zijn daarginds in een nieuw land
Die drijft aan de mast van hun boot
Het hart gebroken door liefde
Het hart verloren door liefde
Ze vonden het land van liefde
Agh! Agh! ...

Bespreking van het lied Exodus

Na het beluisteren en bespreken van het lied zelf, kan de leerkracht dieper op het thema ingaan met de vraag: 'Denken jullie dat de vluchtelingen in de video die we hebben gezien 'het land van liefde' gevonden hebben?'

2.9 WOORDENSCHAT

Verklarende woordenlijst van theologische begrippen, en informatie over historische personen en plaatsen.

Kanaän: Dit verwijst in het Oude Testament naar het land dat werd bewoond door de Israëlieten, maar ook door zijn “Kanaänitische” inwoners. In het Nederlands zeggen we ook “Fenicië” dat betekent ‘land van paars’ (Grieks) en komt van het belangrijkste exportproduct van de regio, een stof die wordt gebruikt om stoffen diepepaars te verven. Het land Kanaän is het beloofde land; de vervulling van Gods beloften aan het volk Israël door hen in staat te stellen zich in dit gebied te vestigen na hun vertrek uit Egypte.

Pasen (Christelijk): De christenen hebben de oorspronkelijke joodse naam Pesach bewaard voor hun eigen viering. In het Nederlands zeggen we ‘Pasen’ of ‘Pascha’. Het Christelijk Pasen is de herdenking van Jezus Christus die door zijn kruisiging en opstanding de mens het vooruitzicht op leven en vrijheid van dood en kwaad in al zijn verschijningsvormen gaf. Christenen vieren het herstel van het leven in zijn geheel en de overwinning op de dood die door Jezus Christus werd gebracht.

Exodus: Het boek Exodus is het tweede boek van de Bijbel en de Hebreeuwse Heilige Boeken. Het behoort tot de historische boeken van het Oude Testament (Bijbel). Exodus, samen met de boeken Genesis, Leviticus, Numeri en Deuteronomium is de Pentateuch (of de Hebreeuwse wet (Thora)). In de Griekse vertaling van de Septuagint (LXX) kreeg het de naam “Exodus” omdat het centrale probleem de uittocht (Grieks: ex (uit) – odos (weg)) van de Israëlieten uit de slavernij in Egypte is. De hoofdrolspeler in Exodus is Mozes.

Merneptah (1224-1204 BCE): Hij was de 3de zoon van Ramses II en zijn vrouw Isetnofret. Met zijn leger achtervolgde Merneptah de Israëlieten naar de zee, maar hij kon hen niet verhinderen te vluchten.

Mozes: Charismatische persoonlijkheid van de Joodse natie en religie. Mozes was een leider, een held, een wetgever, een profeet en een middelaar tussen God en zijn volk. Hij leidde het volk van Israël naar de bevrijding van de Egyptenaren, waarbij hij de Rode Zee overstak en 40 jaar door de Sinai-woestijn zwierf. Volgens de joodse en christelijke traditie ontving Mozes de 10 geboden van God. Hij ontvangt speciale eer als profeet van zowel christenen als moslims.

Mondelinge traditie (van het Oude Testament): woorden en verhalen die Joden, zowel mannen als vrouwen, tegen elkaar herhaalden buiten hun tenten in de woestijn en in hun huizen. De kern van deze verhalen is altijd de overtuiging dat God de grote hoofdrolspeler is in het menselijk leven. De meeste van deze verhalen werden overgebracht op manieren die gemakkelijk te ontcijferen waren: verhalen, afbeeldingen, citaten, gedichten. Zo werden ze onuitwisbaar in het geheugen van mensen gegraveerd en kon iedereen ze begrijpen. Eeuwen later werden deze verhalen vastgelegd en geleidelijk ontstond er een verzameling teksten die later de Thora werd en voor de Christenen het Oude Testament.

Pesach (Joods): Het woord Pesach betekent “doortocht”. Joden die Pesach vieren, herinneren het feit dat hun voorouders de Rode Zee overstaken en zo van de slavernij in Egypte naar vrijheid werden geleid.

Ramses II (1290-1224 v.Chr.): Ook bekend als Ramses de Grote. Hij was de derde farao van de 19e dynastie van Egypte en de machtigste van alle Egyptische heersers.

De Rode Zee: de smalle zeearm van de Indische Oceaan tussen NO. Afrika en ZW. Azië, waar de zee de oude Arabische Golf wordt. Ten tijde van het Exodus van de Israëlieten uit Egypte was de Rode Zee ook de Rietzee dat toen een meer was. Het noordelijke deel, ten westen van het Sinai-schiereiland, wordt in het oudtestamentische boek Exodus genoemd. Het werd doorkruist door de Israëlieten, aangezien het gedurende een millennium alleen in de breedte en nooit in de lengte werd doorkruist.

Vluchteling: iemand die door omstandigheden of door geweld wordt gedwongen zijn of haar huis of vaste verblijfplaats te verlaten en toevlucht te zoeken in een vreemd land. Vaak gebruikt in het meervoud om te verwijzen naar mensen die zich in groep verplaatsen op de vlucht voor geweld, honger of andere omstandigheden.

Testament: De term betekent letterlijk de laatste uitdrukking van iemands wil in relaties tussen mensen, maar in de Bijbel wordt het gebruikt om een Hebreeuws woord te beschrijven dat "verdrag", "alliantie" of "overeenkomst" betekent specifiek in de relatie tussen God (Gen. 9: 8; Ex. 15:18; 17: 1) en het volk Israël. (Ex. 19-24). Het heeft tot doel de voorwaarden te scheppen voor de redding van de hele mensheid. De verantwoordelijkheid voor het aangaan van de overeenkomst ligt bij God, die de inhoud en voorwaarden bepaalt. Maar dit doet niets af aan de vrijheid van de mens, die vrij is om de overeenkomst te aanvaarden of af te wijzen. De overeenkomst voorziet in rechten en plichten voor zowel God (trouw aan beloften, liefde en bescherming voor zijn volk) als voor de mens (geloof in de Enige God en sociale rechtvaardigheid). Het verbond definieert dus niet een God-meester en mens-slaaf relatie, maar een vader-zoon relatie (Ex. 4:22).

Foto: Annie Spratt | Unsplash

2.10 TRANSCRIPT EN DIALOGEN VAN DE VIDEO

Volledige tekst.

Op het strand van een Grieks eiland, vlakbij de Turkse kust. Late avond.

Twee jongeren, schoolvrienden, zijn gaan vissen op de rotsachtige en steile kust.

Het is laat in de avond. Terwijl ze vissen, geraken ze aan de praat..

STRATOS: Heb je het gehoord? Gisteren zijn er nog twee boten met vluchtelingen en migranten op ons eiland aangekomen en ik hoorde dat hun boot gezonken is en de meeste mensen verdronken zijn.

YIORGOS: Eerlijk gezegd begrijp ik niet waarom ze aan boord gaan en het risico lopen te verdrinken. En degenen die erin slagen ons eiland te bereiken, leven in erbarmelijke omstandigheden. Je ziet ze overal.

STRATOS: Ja, ik weet het ...

YIORGOS: Mijn vader zegt dat we op ons eiland niet nog meer van hen kunnen veroorloven. Hij zegt ook dat velen van hen met opzet komen, om ons geloof en onze tradities te veranderen. Ze zijn gevaarlijk. Moge God zijn hand gebruiken.

STRATOS: Wat bedoel je?

YIORGOS: Mijn vader zegt dat God aan onze zijde staat en dat ze daarom verdrinken ze. God laat hen hun snode plan niet uitvoeren.

STRATOS: Dit doet me denken aan het verhaal van de doortocht van de Rode Zee dat we eergisteren op school gelezen hebben.

In de klas van Stratos en Yiorgos

De leraar staat met aardig wat talent te acteren. Hij vertelt het verhaal over de doortocht van de Rode Zee en toont illustraties. Sommige kinderen zijn mee met het verhaal, sommige vervelen zich maar het enthousiasme van de leerkracht werkt aanstekelijk.

LERAAR: En de Heer zei tegen Mozes "Zeg de Israëlieten om door te gaan. Maar gij, heft uw staf op en strekt uw hand uit over de zee en verdeelt die, zodat de Israëlieten op droge grond door de zee kunnen gaan. [...] de Egyptenaren zullen weten dat ik de Heer ben, als ik voor mezelf glorie heb verworven over Farao, zijn wagens en zijn wagenmenners. ' [...] En de wateren werden verdeeld. De Israëlieten gingen op droge grond door de zee. Het water vormde voor hen rechts en links een muur. De Egyptenaren achtervolgden hen en gingen achter hen aan met alle paarden, wagens en wagenmenners van de farao. [...] Toen zei de Heer tegen Mozes: 'Strekt uw hand uit over de zee, zodat het water over de Egyptenaren, op hun wagens en wagenmenners zal vloeien.'

Mozes strekte dus zijn hand uit over de zee en bij het aanbreken van de dag keerde de zee terug naar zijn normale diepte. Terwijl de Egyptenaren wegvluchtten, gooide de Heer de Egyptenaren in de zee. De wateren keerden terug en bedekten de wagens en de wagenmenners, het hele leger van Farao dat hen de zee in had gevolgd; niet één van hen bleef gespaard. Maar de Israëlieten liepen over droge grond door de zee. Het water vormde voor hen rechts en links een muur. Zo redde de Heer Israël die dag van de Egyptenaren; en Israël zag de Egyptenaren dood aanspoelen op de kust

Op het strand van een Grieks eiland, vlakbij de Turkse kust..

YIORGOS: Precies. Dat is wat mijn vader zegt! Toen, en nu, beschermt God zijn gelovigen en straft Hij degenen die proberen hen kwaad te doen.

STRATOS: Bedoel je dat God mensen vernietigt?

YIORGOS: Ehh... ik weet het niet. Ik heb er nooit over nagedacht, maar waarom niet?

STRATOS: Dus sommige mensen zijn Zijn favorieten en sommige anderen, nou, "laat ze maar naar de verdoemenis gaan", zoals we zeggen?

YIORGOS: Ik weet het niet zeker, maar het zou zo kunnen zijn. Alles gebeurt tenslotte zoals God het wil. Is dat niet wat ze zeggen? God kan alles, toch? God is almachtig.

STRATOS: Geen idee, man ... Maar ik moet echt gaan. Ik denk niet dat God me morgen bij mijn toets van aardrijkskunde zal helpen!

Stratos begint weg te lopen wanneer Yiorgos plots iets in de zee ziet en stemmen hoort.

YIORGOS: Hé, kijk!

STRATOS: Waar?

YIORGOS: Naar de zee, man! Er is daar een licht. En stemmen ook, hoor je ze niet?

Een onweersbui breekt los terwijl de jongeren naar een boot vol mensen kijken die op drift raakt in de ruwe zee.

STRATOS: Ja, juist. Kom dichterbij!

Van op zee zijn stemmen te horen die in een onbegrijpelijke taal schreeuwen en in het Engels om hulp roepen.

STRATOS: Er zijn mensen ... Vluchtelingen!

YIORGOS: Ze vragen om hulp. Laten we gaan ... (Yiorgos loopt naar de zee)

STRATOS: Ben je gek? Laten we naar huis gaan. Het is te gevaarlijk.

YIORGOS: Ze vragen om hulp. Er is geen tijd te verliezen!

STRATOS: Hoe gaan we ze helpen? Zeg me dat eens?

YIORGOS: Ik weet het niet. We zullen zien.

De jongeren naderen de kustlijn.

STRATOS: Het is hier gevaarlijk. Laten we wat hulp gaan zoeken.

Iemand in de boot gooit een touw naar de jongeren.

YIORGOS: Kom we pakken dat touw dat ze gegooid hebben ...

STRATOS: En wat dan? Kunnen we de boot naar de kust trekken?

YIORGOS: We zullen het touw aan de rotsen vastbinden zodat ze zelf kunnen trekken. Kom op, schiet op, er is geen tijd te verliezen!

Het uiteinde van het touw glijdt in het water. De jongeren weten het touw vast te pakken en aan een rots te binden.

YIORGOS (uitgeput en doorweekt): Laten we nu om hulp gaan bellen.

STRATOS: Ja, laten we gaan!

Die nacht bij Yiorgos thuis

Yiorgos 'moeder droogt zijn haar en gaat naast hem op het bed zitten.

MOEDER: Het was gevaarlijk wat je vandaag hebt gedaan, weet je?

YIORGOS: Bedoel je dat ik het niet had moeten doen?

MOEDER: Ik bedoel ... wat je deed was op het randje.

YIORGOS: Mam, denk je dat God kwaad kan doen?

MOEDER: Wat zeg je nu? Waarom zeg je dat?

YIORGOS: Nou, kan Hij dat?

MOEDER: Hmm, laat me je vertellen ... Aangezien we hem "Vader" noemen, kan ik me niet voorstellen dat Hij Zijn kinderen pijn zou doen.

YIORGOS: Ja, elke vader houdt van zijn kinderen, maar soms wordt een vader ook boos. Denk je dat papa boos op me zal zijn? Je weet wat hij denkt over immigranten en vluchtelingen ...

MOEDER: Ik weet dat wanneer papa een vuur ziet branden, hij eerst het vuur zal doven en dan op zoek gaat naar de brandstichter.

YIORGOS: Bedoel je dat papa in mijn schoenen hetzelfde gedaan zou hebben?

MOEDER: Ja, dat geloof ik. Je vader heeft misschien zijn ideeën, maar hij stelt medelijden boven alles.

YIORGOS: En wat is jouw mening, mam?

MOEDER: Ik denk dat je, omdat je daar toevallig was, precies gedaan hebt wat je moest doen.

Ik ben erg trots op je.

Yiorgos' moeder kust hem en vertrekt.

Volgende dag bij de oude olijmolen

De jongens praten met elkaar terwijl ze dichterbij komen.

STRATOS: Gelukkig waren we er, hè? Of was het Gods plan? Wat denk jij?

YIORGOS: Mijn grootmoeder zegt dat God op zijn eigen manier handelt en dat we ons vaak niet eens kunnen voorstellen waarom het zo is.

Aangekomen bij de oude olijmolen zien ze drie vluchtelingen van hun leeftijd, onder wie een meisje.

De vluchtelingen herkennen de twee jongens en komen glimlachend op hen af.

VLUCHTELINGENMEISJE: Hé, jij! Ja, jullie, jongens! Jullie zijn toch de jongens die gisteren het touw van onze boot hebben vastgebonden?

YIORGOS: (op de een of andere manier verward en verlegen) Jaa-aa, nou, weet je ... we ... we waren er toevallig ...

VLUCHTELINGENMEISJE: Heel erg bedankt. Dankzij jou werden we gered.

YIORGOS: Nee, zeg dat niet ... Iedereen zou hetzelfde doen.

STRATOS: Het was puur geluk.

VLUCHTELINGENMEISJE: Sommige mensen noemen het geluk. Ik noem het de hand van God. Gisteren was je Gods hand.

Het jonge meisje komt dichterbij en geeft Yiorgos een flesje. Ze lacht naar hem en vertrekt. Yiorgos kijkt naar zijn hand. Hij opent de fles en er komt een heerlijke geur uit.

STRATOS: Wat is het?

YIORGOS: Parfum. (Hij ruikt het.) Jasmijn!

STRATOS: Hmm, jasmijn. Wat een goddelijke geur! Kom op, laten we gaan en je kunt me helpen onze opslagruimte schoon te maken. Mijn vader vroeg me om het te doen en God zal me niet uit vaders handen redden! De twee jongeren lopen lachend en plagend weg.

2.11 BIBLIOGRAFIE EN REFERENTIES

In deze lijst zijn ook de referenties opgenomen die gebruikt werden bij de voorbereiding van dit project. Referenties naar kunst en muziek zijn een meerwaarde die de leerlingen kunnen stimuleren tot een actieve lesdeelname.

11.1 Boeken

The Holy Bible, *Old and New Testament, translated from the original texts*, Athens: Hellenic Bible Society, 1997 [*Η Αγία Γραφή, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, Μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα*, Αθήνα: Ελληνική Βιβλική Εταιρία, 1997]

S. Agourides, *History of the religion of Israel*, Athens: Ellinika Grammata, 1995 [*Σ. Αγουρίδης, Ιστορία της Θρησκείας του Ισραήλ*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1995]

Anastassios (Yiannoulatos) Archbishop of Tirana, *Co-existence*, Athens: Armos, 2016 [Αρχιεπισκόπου Τιράνων Αναστασίου (Γιαννουλάτου), *Συνύπαρξη*, Αθήνα: Αρμός, 2016]

J. Daniélou, *Essai sur le mystère de l'histoire*, Paris: Les Éditions du Cerf, 1982 [J. Daniélou, *Δοκίμιο για το Μυστήριο της Ιστορίας*, μτφρ. Ξ. Κομνηνός, Βόλος: Εκδοτική Δημητριάδος, 2014]

R. Debray, *God. An itinerary* (trns J. Mehlman), London & New York: Verso, 2004 [P. Ντεμπρέ, *Ο Θεός: Μια ιστορική διαδρομή*, μτφρ. Μ. Παραδέλη, Αθήνα: Κέδρος, 2005]

Ar. Emmanouil, *Dictionary of Hebrew terms and names*, Athens: Gavrielides, 2016 [Άρ. Εμμανουήλ, *Γλωσσάρι Εβραϊκών όρων και ονομάτων*, Αθήνα: Γαβριηλίδης, 2016]

R. Girard, *La violence et le sacré*, Editions Grasset, 1972 [P. Ζιράρ, *Βία και θρησκεία: Αιτία ή αποτέλεσμα*; μτφρ. Α. Καλατζής, Εκδ. Νήσος, Αθήνα, 2017]

OI. Grizopoulou – P. Kazlari, *Old Testament, The prehistory of Christianity, Class A Religious Education* (Teacher's book), Athens: The Greek Organization for Publication of School Books (O.E.D.V.), not dated. [Ολ. Γριζοπούλου - Π. Καζλάρη, *Παλαιά Διαθήκη, Η προϊστορία του Χριστιανισμού*, Θρησκευτικά Α' Γυμνασίου, Βιβλίο Εκπαιδευτικού, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β., x.x.]

A. Kokkos et al., *Education through the Arts*, Athens: Metechmio, 2011 [Α. Κόκκος κ.ά., *Εκπαίδευση μέσα από τις Τέχνες*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2011]

M. Konstantinou, *The Old Testament, Deciphering the universal human heritage*, Athens: Armos, 2008. [M. Κωνσταντίνου, *Παλαιά Διαθήκη, Αποκρυπτογραφώντας την πανανθρώπινη κληρονομιά*, Αθήνα: Αρμός, 2008]

Th. N. Papathanassiou, "Anthropology, Culture, Praxis" in S. Fotiou (ed.), *Terrorism and Culture*, Athens: Armos, 2013 [Θ. Ν. Παπαθανασίου, «Ανθρωπολογία, πολιτισμός, πράξη», στο Σ. Φωτίου (επ.), *Τρομοκρατία και Πολιτισμός*, Αθήνα: Αρμός, 2013]

Th. N. Papathanassiou (ed.), *Violence, religions and culture*, Synaxis 98 (2006) [Θ. Ν. Παπαθανασίου (επ.), Η βία, οι θρησκείες και η πολιτισμικότητα, Σύναξη 98 (2006)]

W. Zimmerli, *Grundriss der alttestamentlichen Theologie*, Dritte, neu durchgesehene Auflage, W. Kohlhammer, 1978 [W. Zimmerli, Επίτομη Θεολογία της Π. Διαθήκης, μτφρ. Β. Στογιάννου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, 1981]

L. Zoja, *La morte del prossimo*, Torino: G. Einaudi, 2009 (Greek translation M. Meletiades, Athens: Itamos, 2011) [L. Zoja, Ο θάνατος του πλησίον, μτφρ. Μ. Μελετιάδης, Αθήνα: Ίταμος, 2011]

Dictionary of Modern Greek Language (<https://bit.ly/305zcoE>)

11.2 Kunst en muziek

Ivan Aivazovsky: Passage van de Joden door de Rode Zee, 1891, Wikimedia Commons, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aivazovsky_Passage_of_the_Jews_through_the_Red_Sea.jpg.

Kaart met de mars van de Israëlieten die Egypte ontvluchtten, Vaso Gogou.

Ivanka Demchuk, De Rode Zee oversteken, <https://www.ivankademchuk.com/ivankademchukportfolio?lang=en&lightbox=dataItem-j8ipwing1>.

Bartolo di Fredi, De oversteek van de Rode Zee, Collegiale Kerk van San Gemignano, Italië, Fresco, 1356, <https://www.christianiconography.info/Wikimedia%20Commons/redSeaBartolo.html>.

Nikolaos Gyzis, Grieken op de vlucht voor de vernietiging van Psara, 1896-8, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Gysis_Nikolaos_After_the_destruction_of_Psara.jpg.

E. Marnay, E. Gold & P. Boone, «Exodus», (lied), gezongen door Edith Piaf, <https://safeyoutube.net/w/45HE>.

**VOLOS
ACADEMY FOR
THEOLOGICAL
STUDIES**

Apostolos Barlos, MTh (Aristoteles Universiteit van Thessaloniki, Griekenland). Voormalig godsdienstleerkracht en onderwijsadviseur voor middelbaar onderwijs, instructeur levenslang leren, auteur van leerboeken voor godsdienstonderwijs op secundair niveau, medewerker voor Religieus Onderwijs in Volos Academie voor Theologische Studies.

Christos Fradellos, Mth (Kapodistrisch en nationale Universiteit van Athene - Griekenland, Neapolis Universiteit van Paphos - Cyprus), godsdienstleerkracht., auteur van het boek Islamic Orders in the Ottoman Crete, medewerker voor Religieus Onderwijs in Volos Academie voor Theologische Studies.

Vaso Gogou, BA in theologie en geschiedenis (Universiteit van Athene, Griekenland). Voormalig godsdienstleerkracht, leerkracht cultuur en esthetiek, instructeur levenslang leren, auteur van leerboeken voor godsdienstonderwijs op secundair niveau, medewerker voor Religieus Onderwijs in Volos Academie voor Theologische Studies.

Maria Anna Tsintsifa, Master in Intercultureel Onderwijs (Vrije Universiteit, Berlijn, Duitsland), Master in Speciaal Onderwijs (Frederick University, Cyprus). Leerkracht Griekse Literatuur, medewerker voor Religieus Onderwijs in Volos Academie voor Theologische Studies.

Nikolaos Tsirevelos. PhD (Aristoteles Universiteit van Thessaloniki, Griekenland). godsdienstleerkracht, hoogleraar godsdienstonderwijs en godsdienstwetenschappen (afdeling Primair Onderwijs, Universiteit van Thessalië, Volos), gastdocent christelijk onderwijs (afdeling Theologie en Cultuur, "Logos" Universiteit, Tirana, Albanië), medewerker voor Religieus Onderwijs in Volos Academie voor Theologische Studies.

EDUC8 Consortium

Dit boek is gefinancierd door het Fonds voor interne veiligheid - Politie van de Europese Unie.

